

2015 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BŐLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
JOGI MŰVELTSÉG, TÖRTÉNETÍRÁS
ÉS KANCELLÁRIA A 14. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
- *WEISZ BOGLÁRKA*
A KINCSTARTÓI HIVATAL TÖRTÉNETE
A 14. SZÁZADBAN
- *VADAS ANDRÁS*
TERMINOLÓGIAI ÉS TARTALMI KÉRDÉSEK
A KÖZÉPKORI MALOMHELYEK KÖRÜL
- *TÓTH-BARBALICS VERONIKA*
A DUALIZMUS KORI FŐRENDIHÁZ ELNÖKEI
ÉS ALELNÖKEI
- *ÁBRAHÁM BARNA*
SZLOVÁK SAJTÓ ÉS KORMÁNYZATI
SAJTÓPOLITIKA A NAGY HÁBORÚ ÉVEI
ALATT
- *VARGA ZSUZSANNA*
FÖLDREFORMOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században	527
Tóth-Barbalics Veronika: A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei	541
Ábrahám Barna: Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éve alatt	565
Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában	583

MŰHELY

Bácsatyai Dániel: Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon	607
Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül	619
Manhercz Orsolya: 1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során	649

MÉRLEG

A birodalmi toposzok rombolója (<i>Vajnági Márta</i>)	663
---	-----

ÉLETMŰ

Biográfia(k)ban elbeszélni. H. Balázs Éva (1915–2006), a felvilágosodás korának kutatója (<i>Krász Lilla</i>)	671
--	-----

Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában

Európa középső és keleti területein¹ a 20. század történetét végigkísérte a földtulajdon-viszonyokba való ismétlődő állami beavatkozás.² Az I. és a II. világháborúnak is fontos szerep jutott e folyamatban, hiszen mindkettőt földreformok követték. A jelen tanulmányban a földreform fogalma alatt olyan törvényileg szabályozott folyamatot értek, amely a tulajdoni vagy használati viszonyok megváltoztatása révén módosítja az adott földbirtokstruktúrát.³

Előzmények: a két világháború között

Az I. világháborút követően Európa keleti felében lezajlott földreformok beilleszkedtek egy általános európai folyamatba.⁴ A legradikálisabb földreformokra ott került sor, ahol felbomlottak a korábbi birodalmak, s a központi hatalom meggyengült.⁵ Az újonnan létrejövő vagy területileg ekkor megerősödő államok a földre-

1 A történeti szakirodalomban többféle elnevezés használatos a térség megjelölésére. A nyugati szerzők általában Kelet-Európaként nevezik, a térség kutatói viszont használják a Közép-Európát, a Közép-Kelet-Európát és a Kelet-Közép-Európát is. A jelen tanulmányban a Közép- és Kelet-Európa kifejezést használom, mivel Németország keleti felére (a későbbi NDK-ra) is kiterjed a vizsgáldódom Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, valamint Románia mellett.

2 *Berend T. Iván–Ránki György: Economic Development in East–Central Europe in the 19th and 20th Centuries.* Columbia University Press, New York–London, 1974. 186–195., 343–346.; *Richard J. Crampton: Eastern Europe in the twentieth Century and After.* Routledge, London–New York, 1997. 31–35., 211–215.; *Erik Mathijs: An historical overview of Central and Eastern European land reform.* In: *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe.* Ed. Johan Frans Maria Swinnen. Ashgate, Aldershot, 1997. 33–54.

3 Létezik szűkebb értelmezése is a fogalomnak, eszerint a földreform célja a szétaprózott birtokstruktúra problémáinak orvosolása s egy kiegyenlítettebb, hatékonyabb birtokrendszer előmozdítása. Vannak olyan szerzők is, akik olyan tágan értelmezik a földreformot, hogy még a kollektívizálást és az 1990 utáni privatizációs folyamatokat is beleértik.

4 *Robert Bideleux–Jan Jeffries: A History of Eastern Europe. Crisis and Change.* 2. ed. Routledge, London–New York, 2007. 351–363.; *Paul Brassley: Land reform and reallocation in interwar Europe.* In: *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective.* Ed. Rosa Congost–Rui Santos. Brepols, Turnhout, 2010. 145–164.

5 Európában a legradikálisabb földreformokra az Orosz Birodalomból kiszakadó, ekkor önállósodó Észtsországban, Lettországban és Litvániában került sor. Észts- és Lettországban a mezőgazdasági terület több mint felét, Litvániában közel egyharmadát osztották szét. *Brassley, P.:* i. m. (4. jz.) 146–147.

formnak – az idegen nemzetiségű földbirtokos réteg tulajdontól való megfosztása révén – fontos szerepet tulajdonítottak a nemzetépítés folyamatában.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása révén létrejövő, illetve területileg megnagyobbodó államok közül a legnagyobb méretű földreformra Romániában került sor, ahol a mezőgazdasági terület 20,7%-át osztották szét. Csehszlovákiában ez az arány megközelítette a 16%-ot. Közös vonás, hogy az idegen etnikumú (német, magyar) földbirtokosok földjét vették igénybe, s a juttatásnál is érvényesült a nemzetiségi szempont.⁷ Hasonló tendencia figyelhető meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban (1929-től Jugoszlávia) is, ahol 1919. február 25-én jelent meg a földreform-rendelet.⁸ Ezt Szerbián kívül mindenütt alkalmazták, s eleinte főleg a Horvátországban található magyar nagybirtokokat érintette.⁹ Az egykori Szerbiában – csakúgy, mint Bulgáriában – azért nem volt szükség földreformra, mert a 19. század második felében az oszmán birtokok felosztásával a kisparaszti gazdaságok váltak dominánssá.¹⁰

Az Elbától keletre a nagybirtokrendszer a két világháború közötti időszakban két helyen maradt fenn változatlanul. Egyrészt Németország keleti tartományaiban (a porosz junkernagybirtok), másrészt Magyarországon. A nemzeti arisztokráciák hatalmi súlya mindkét helyen jelentős maradt, így meg tudták védeni érdekeiket, s ellenálltak a földtulajdonviszonyok átalakításának.¹¹ Magyarországon 1921-ben sor került ugyan egy szerény, a mezőgazdasági terület 6%-át érintő földreformra, de ez nem módosította érdemben a rendkívül aránytalan birtokstruktúrát.¹²

6 *Anu-Mai Köll: Agrarianism and Ethnicity.* In: *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe.* Ed. Helga Schultz–Eduard Kubú. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2006. 141–160.

7 *Berend T. I.–Ránki Gy.:* i. m. (2. jz.) 188–191.; *Simon Attila–Kovács Attila: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban.* In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Szerk. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Teleki László Alapítvány, Bp., 2008. 118–123.

8 *A. Sajić Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség.* Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Bp., 2004.; *Srdan Milošević: The Agrarian Reform – A 'Divine Thing'.* Ideological Aspects of the interwar agrarian reform in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovens/Yugoslavia. In: *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Ed. Dietmar Müller–Angela Harre. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010.) Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2011. 47–62.

9 Az 1930-as években is folytatódott a földreform, ekkor elsősorban Bosznia–Hercegovinában és Macedóniában. *Milošević, S.:* i. m. (8. jz.) 57–59.

10 Érdekeség, hogy Bulgáriában olyan erős volt az Alekszandr Sztambolszkij vezette agrárpárt, hogy 1921-ben elfogadtak egy földreformtörvényt. Ez azonban mindössze a mezőgazdasági terület 4%-át érintette. *John D. Bell: Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923.* Princeton University Press, Princeton (N. J.), 1977.

11 *Brassley, P.:* i. m. (4. jz.) 146–150.; *Püski Levente: Az agrárkérdés a harmincas évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból.* In: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* I. Szerk. Püski Levente–Timár Lajos–Valuch Tibor. KLTE, Debrecen, 1999. 115–122.

12 A 100 katasztrális holdon (kh), azaz 57 hektáron (ha) felüli birtokokhoz tartozott továbbra is a mezőgazdasági terület 40%-a. A tanulmány további részében a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében mindig hektárban adom meg az adatokat. *Nagy József: Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között.* EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003. 99–111.

Sajátosan alakult a lengyel földreform sorsa. Lengyelországban a földreform-törvény 1919. július 10-én született és a következő évben hozott újabb törvénnyel lett hatályos. 1921 után azonban a végrehajtás igencsak lelassult, és 1925 végén újabb törvényre volt szükség a végrehajtás újraindításához. Majd ismét megakadt, mivel Piłsudski 1926-os hatalomra kerülése után kiegyezett az arisztokráciával, s így Lengyelországban jelentős maradt a nagybirtok aránya.¹³

Szempontok

Ezen előzmények ismeretében nem meglepő, hogy a II. világháború végéhez közeledve sokan gondolták úgy a térség országaiban: a földkérdés még nincs megoldva. A jelen tanulmányban az 1944 utáni földreformokat kronologikus rendben követem nyomon. Az elemzés szempontrendszerét a haszonélvezők–vesztesek fogalompár köré építettem. Minden egyes ország esetében megvizsgálom, hogy milyen társadalmi csoportokat fosztottak meg tulajdonuktól. A háborús bűnösök közé milyen nemzetiségek kerültek még a németen kívül? Az arisztokrácia és a nemesség mellett veszített-e földet az egyház vagy éppen a módosabb birtokos parasztság? Habár a szakirodalomban épp a statisztikai adatoknál van a legnagyobb eltérés, igyekszem bemutatni a földreformok mértékét. Mindenütt a mezőgazdasági területre vonatkozóan adom meg az adatokat. Arra is kiterjed a vizsgálat, hogy a termőföldön kívül érintette-e a reform a birtokok készleteit, felszerelését, épületeit. Sőt utalok azokra az esetekre is, ahol a földbirtokosokat személyi szabadságukban is korlátozták. A haszonélvezők oldalát vizsgálva elsősorban arra koncentrálok, hogy a paraszti társadalom mely csoportjait részesítették előnyben a földosztásnál: megfigyelhető-e a föld nélküli mezőgazdasági munkások pozitív diszkriminációja? Kitérek arra, hogy mennyi volt az átlagos juttatás, s az átlag mögé tekintve a regionális különbségekre is utalok. Fontos megvizsgálni: a juttatott föld magántulajdonba került vagy hosszú távú haszonbérletbe, netán rögtön állami tulajdonba? Ugyancsak nagy jelentőséggel bír az a szempont, hogy kik hajtották végre a földosztást és maguk a földigénylők részt vettek-e.

Lengyelország

A győztes nagyhatalmak a jaltai találkozáson a háború utáni politikai berendezkedést Közép- és Kelet-Európában a demokratikus politikai erők legszélesebb koalíciója révén képzelték el. Az úgynevezett népfrontkormányok megalakulásukkor bevetették programjukba a földreformot is.¹⁴ Legkorábban Lengyelországban került erre

13 *Norman Davies: God's Playground. A History of Poland. II. 1795 to the Present.* Columbia University Press, New York, 2005. 291–321.

14 *Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető– Magyar Füzetek, Bp.–Párizs, 1991. 10–14.; Mark Pittaway: Eastern Europe 1939–2000.* Arnold, London, 2004. 37–39.; *Joseph*

sor. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság (PKWN) 1944. július 22-i lublini programja már tartalmazta a földreform szükségességét.¹⁵ A kommunista párt (PPR) siettetten leginkább a földreformot, hogy lépéselőnyt szerezzen a londoni emigráns kormánnyal szemben, amelynek élén a nagy népszerűségnek örvendő parasztpárti politikus, Mikołajczyk állt. A kommunista taktika részét képezte az is, hogy a földosztás koncepciójának kialakításába bevonták a velük együttműködni hajlandó parasztpártiakat. A híres, két világháború közti parasztpárti politikus, W. Witos öccse, A. Witos körül létrejövő Wola Ludu csoportosulás azon a véleményen volt, hogy a földhivatalokra és azok személyzetére, tehát a szakemberekre kell bízni a földosztás irányítását. Azt is hangsúlyozták, hogy nemcsak a föld nélküli mezőgazdasági munkásoknak kell földet juttatni, hanem a birtokos parasztságnak is. A kommunistáknak fenntartásaik voltak, de végül is a népfrontpolitika jegyében elfogadták ezeket a szempontokat.¹⁶

1944. szeptember 6-án jelent meg a rendelet, amely kimondta az 50, illetve 100 hektárnál nagyobb birtokok felosztását. Az 1. paragrafus hangsúlyozta: „Lengyelország agrárrendszere egészséges és erős mezőgazdasági üzemeken fog alapulni, amelyek jól jövedelmeznek és birtokosaik magántulajdonában vannak.” Ennek fontos üzenete volt: a felparcellázott föld az új birtokosok magántulajdona lett. Ilyen módon is enyhíteni akarták a parasztság gyanakvását, hiszen a kommunistákról köztudott volt magántulajdon-ellenességük.¹⁷

A fentebb említett kétfajta birtokhatár azzal függött össze, hogy a rendelet különbséget tett egyrészt Lengyelország középső és keleti részei, másrészt a nyugati területek (a poznańi, pomerániai és sziléziai vajdaságok) között.¹⁸ A középső és keleti területeken, ha a földbirtok mezőgazdasági területe meghaladta az 50 hektárt, az e feletti részt felosztották. Nyugat-Lengyelországban viszont csupán a 100 hektárnál nagyobb birtokokhoz nyúltak hozzá, tekintet nélkül arra, hogy mekkora volt a mezőgazdaságilag művelhető részek nagysága.¹⁹ Az itteni lengyel földbirtokosok tehát előnyben részesültek a régi Lengyelországban élő földbirtokosokhoz képest; ez volt a jutalmuk, amiért ellenálltak az elnémetesítésnek.

A rendelet a német állampolgárok és a német nemzetiségű lengyel állampolgárok javairól – csakúgy, mint a háborús bűnösöknek és árulóknak nyilvánított

Rothschild: Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II. 3. ed. Oxford University Press, Oxford, 2000. 75–78.

15 *Krzyszyna Kersten: The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948.* University of California, Berkeley, 1991. 62–74.

16 *Andrzej Korboński: Politics of Socialist Agriculture in Poland: 1945–1960.* Columbia University Press, New York–London, 1965. 74–80.

17 *David Mitrany: Marx Against the Peasant. A Study in Social Dogmatism.* 2. ed. Collier Books, New York, 1961.

18 Lengyelország a II. világháború és a Szovjetunió nyugati terjeszkedése következtében közel 180 000 négyzetkilométert veszített keleten, míg cserébe nyugaton több mint 100 000 négyzetkilométer területet kapott, melyet „Visszaszerzett Területek”-nek nevez a szakirodalom.

19 *Dariusz Jarosz: The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat.* In: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* Ed. Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. CEU Press, Bp.–New York, 2014. 114–115.

személyekéről – úgy rendelkezett, hogy teljes egészében el kell kobozni azokat. A földosztásnál előnyben részesültek a lengyel hadsereg katonái, valamint a háborúban és az ellenállásban elesettek családjai. A katolikus egyház birtokait a földreform nem érintette.²⁰

A földreformrendelet kihirdetése után azonban nem úgy alakultak az események, ahogy azt a kommunisták remélték. A vidéki lakosság óvatos és tartózkodó volt, nem mertek földet igényelni. Magatartásuk érthető, hiszen ekkor még nem dőlt el, hogyan alakulnak Lengyelország határai, ráadásul azt is tudni lehetett, hogy a londoni kormány nem ért egyet adott formájában a földreformmal. Félő volt, hogy később visszavonják. A lakosság hezitáló magatartását a kommunisták azzal magyarázták, hogy a földhivatalok nem képviselik megfelelően a földreform ügyét, szabotálják a végrehajtást. A kommunista párt nyomására A. Witos október 10-én kénytelen volt lemondani. Ezzel a kommunisták kezébe került a kezdeményezés, akik így visszatértek eredeti elképzelésükhöz, azaz szakértők nélkül, az érintettek részvételével létrejövő földosztó bizottságokra akarták bízni a földosztást. Ez olyan túlkapaszkodásokhoz vezetett, hogy maga az országos pártvezetés volt kénytelen többször figyelmeztetni a helyi pártaktivistákat. Például azért, mert csak a mezőgazdasági munkásoknak akartak földet juttatni, a már földdel rendelkezőket pedig kihagyták a földosztásból.²¹

Amikor 1945 júliusában Mikołajczyk, a Lengyel Parasztpárt vezetője visszatért Londonból Lengyelországba, s a Mezőgazdasági Minisztérium vezetője lett, sok földbirtokos érezte úgy, hogy a jogtalanul elvett földjeiket visszaperelhetik a bíróságon.²² A kommunistáknak ez jó alkalmat adott, hogy a földhivatalok mellett Mikołajczykot is megvádolják, hogy a „reakció” oldalán áll. 1945. szeptember folyamán a rendőrséget is felhatalmazták, ahol szükséges, akadályozza meg, hogy a törvénytelenül igénybe vett földet elvegyék az új birtokostól. Hasonló folyamat játszódott le Magyarországon is 1945 őszén, amint erről majd később lesz szó.²³

A földreform második fázisát a „Visszaszerzett Területek” betelepítése jelentette. A kitelepített németek helyére a nyugatukrán és nyugatbelorusz területekről, valamint a Szovjetunió területéről érkeztek lengyelek.²⁴ Ennek köszönhető, hogy a térségben lezajlott földreformok közül a lengyel volt a legnagyobb volumenű: Lengyelország mezőgazdasági területének majdnem a felét osztották fel.

20 Amíg a kommunisták nem számoltak le a Parasztpárttal és a Szocialista Párttal, addig nagyvonalúak voltak a katolikus egyházzal. Az egyházi birtokok kisajátítására csak 1950 márciusában került sor. *Rothschild, J.*: i. m. (14. jz.) 86–89.

21 *Antony Polonsky–Boleslaw Drukier*: The Beginnings of Communist Rule in Poland. Routledge & Kegan Paul, London–Boston–Henly, 1980. 411–423.

22 *Longina Jakubowska*: Patrons of History. Nobility, Capital and Political Transition of Poland. Ashgate, Farnham–Burlington (Vermont), 2012. 93–138.

23 *Nigel Swain–Zsuzsanna Varga*: Postwar land reforms in comparative perspective. *Öt Kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Tudományos Közleményei* 11. (2013) 1. sz. 141–158.

24 Erre a célra egy külön minisztérium jött létre, amely kommunista irányítás alatt állt, élén Gomulkával. *Anne Applebaum*: Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése 1944–1956. Libri, Bp., 2014. (eredeti kiadás: 2012) 270–271.; *Rothschild, J.*: i. m. (14. jz.) 82–83.

A szakirodalomban többféle adatot találhatunk a földreformmal kapcsolatban. Egy 1947. július 17-én lezárt statisztika szerint 5,6 millió hektár földet osztottak fel, és egész Lengyelországban összesen 880 000 parasztszalád kapott földet, de még így is csak minden ötödik kisparaszti család tudta kiegészíteni birtokát. A legfrissebb angol nyelvű szakirodalomban az szerepel, hogy mintegy 6 millió hektárt osztottak fel, melyből több mint 4 millió az újonnan megszerzett területeken helyezkedett el.²⁵ A korábban német földtulajdon aránya a térség összes földreformja közül Lengyelországban volt a legmagasabb. A földhöz juttatott családok számát 1 millióra becsülik. Közülük 380 ezer gazdasága a régi Lengyelország területén volt, 620 000 pedig a „Visszaszerzett Területeken” jött létre.²⁶ A betelepített lakosság azonban sokáig nem érezte magáénak sem a földet, sem a házat, amit kapott. Ez érthető is, ha belegondolunk, hogy az NSZK egészen 1970-ig nem ismerte el Lengyelország új nyugati határait.

Az újonnan létrejövő gazdaságok átlagos mérete 6,9 hektár volt, a birtokkiegészítés mérete pedig 1,9 hektár. Az átlagadatok mögött nagy regionális eltérések találhatók. Miközben a régi Lengyelországban a földreform 3–5 hektáros törpebirtokokat hozott létre, melyek életképtelenségét előre lehetett látni, addig az újonnan megszerzett nyugati területeken megpróbálták stabilabb rendszert teremteni. Itt az átlagos juttatás 7–15 hektár között mozgott, ami már racionálisabb gazdálkodást tett lehetővé.²⁷ A földhöz juttatottak a többi országhoz hasonló mértékű árat fizettek: egyévnnyi termés értékét 10–20 évre elosztva.

A földreform során nemcsak a földet kobozták el, hanem az épületeket is.²⁸ A földbirtokosok viszont nem váltak jogosulttá közvetlen kárpótlásra. Mindössze arra tarthattak igényt, hogy kapjanak egy kis gazdaságot, amely nem képezte részét a kisajátított birtoknak, vagy pedig választhattak egy előre megszabott összegű nyugdíjat.²⁹

Magyarország

Magyarországon az 1944. december 2-án megalakult antifasiszta egységfront, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) programjába – számos, a nemzet további sorsát alakító kérdéssel együtt – bekerült a „széleskörű földreform” is.³⁰ Az MNFF-be tömörült pártok mind ellenzéki oldalon politizáltak a két világhábo-

25 *Jarosz, D.*: i. m. (19. jz.) 117–119.

26 Uo. 117.

27 *Włodzimierz Brus*: Postwar reconstruction and socio-economic transformation. In: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Ed. Michael Charles Kaser–Edward Albert Radice. Clarendon, Oxford, 1986. 592–593.

28 A nemesi kúriákat, kastélyokat a falusi közösségek kulturális és szociális célra igénybe vehették. Az épületállomány későbbi sorsával Maciej Rydel foglalkozott behatóan.

29 *Jakubowska, L.*: i. m. (22. jz.) 93–138.

30 Magyarországi pártprogramok 1944–1988. Összeáll., szerk., bev., jegyz. Balogh Sándor–Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2004. 9–13.

rú közötti időszakban, de társadalmi bázisuk és támogatottságuk nagysága között jelentős különbségek voltak. Ez azonban kevésbé tükröződött az új törvényhozó és végrehajtó hatalom összetételében. A Magyar Kommunista Párt (MKP), melynek mindössze 3 ezer fős tagsága volt 1944 végén, a Vörös Hadsereg támogatásának köszönhetően az ideiglenes törvényhozó hatalomban 39%-os, míg a 900 ezer fős tagságot tömörítő Független Kisgazdapárt csak 19%-os képviselőre jutott. A Dálnoki Miklós Béla vezetésével megalakuló kormányban a kisgazdák ugyanúgy két tárcát kaptak, mint a szociáldemokraták és a kommunisták. Ráadásul a stratégiai fontosságú földművelésügyi tárca élére nem kisgazda politikus, hanem a kommunista Nagy Imre került.

Nem volt ez véletlen. 1944 őszén, miután a Vörös Hadsereg magyar területre lépett, az MKP moszkvai emigrációban tartózkodó vezetői (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő stb.) a hazatérésre készülve megbízták az agrárszakértőnek számító Nagy Imrét azzal, hogy dolgozzon ki egy radikális földreformprogramot. A tervezetet a sztálini vezetéssel is egyeztetették.³¹ Az MKP vezetése tudatában volt annak, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság idején végrehajtott földnacionalizálás miatt a parasztság bizalmatlan irántuk. Azt tervezték, hogy megegyeznek a szegényparasztságot képviselő Nemzeti Parasztpárttal, s majd a parasztpárt terjeszti elő a kommunista földreformtervezetet. Ez meg is történt 1945. január 14-én. Ezzel a taktikai lépéssel egyrészt az volt a cél, hogy a földreform kommunista koncepcióját olyan politikai erő hozza nyilvánosságra, amely élvezi a szegényparasztság és a földnélküliek szimpátiáját, másrészt pedig az, hogy az igen jelentős tömegbázissal és régóta kidolgozott földreform-elképzelésekkel bíró Független Kisgazdapárt lépéshátányba kerüljön.³²

A meginduló vitákban – hasonlóan, mint Lengyelországban – két koncepció rajzolódott ki: az egyiket a gazdasági hatékonyság, a másikat a társadalmi igazságtétel szempontjai jellemezték. A kisgazdapárt vezetői a gazdasági hatékonyságot, a versenyképes mezőgazdaságot szem előtt tartva a földosztást főleg agrárszakemberekből és birtokos parasztokból álló testületekre kívánták bízni. A végrehajtást több évre tervezték, a juttatásoknál előnyben kívánták részesíteni a már birtokkal rendelkezőket, a megváltást pedig a föld forgalmi értéke közelében akarták megállapítani. A kommunista–parasztpárti elgondolás viszont a mezőgazdasági munkások, uradalmi cselédek, továbbá birtokok kiegészítése céljából az 5 hektáron aluli törpe- és kisbirtokosok földhöz juttatására helyezte a hangsúlyt. Tehát a föld-

31 A program főbb elemei így összegezhetők: kártalanítás ellenében kisajátítandó a nemesi birtok 57 hektár (100 kh), a paraszti birtok 115 hektár (200 kh) feletti része. Földhöz juttatandók: a mezőgazdasági munkások és uradalmi cselédek, továbbá birtokok kiegészítése céljából a törpe- és kisbirtokosok. A földreform végrehajtása a földigénylőkből alakult földosztó bizottságok feladata. *Rainer M. János*: Nagy Imre 1896–1953. Politikai életrajz. II. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 161–182., 267–281.

32 *Donáth Ferenc*: Egy elkésett program. *Agrártörténeti Szemle* 6. (1962) 1–2. sz. 282–287.; *Nigel Swain*: The Fate of Peasant Parties during Socialist Transformation. In: *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne: Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Ed. Angela Harre–Helga Schultz. Harrassowitz, Wiesbaden, 2010. 163–176.

igénylők minél szélesebb körének földet kívánt juttatni, tekintet nélkül a kellő szakértelem, gazdasági felszerelés hiányára. A társadalmi igazságtétel szempontjaiból következett az is, hogy a földreform végrehajtását a földigénylőkből alakult földosztó bizottságok feladatává akarták tenni.³³

A két koncepció közötti vitát végül a szovjet beavatkozás döntötte el. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Vorosilov marsall 1945. március 13-án közölte a kormány képviselőivel, hogy a földreformot azonnal végre kell hajtani.³⁴ Katonai szempontokra hivatkozott: a gyors földosztással elő akarták segíteni az ország nyugati felében még harcoló magyar hadsereg felbomlását, s így a Vörös Hadsereg veszteségeinek mérséklését. A földosztásról szóló 600/1945. M. E. sz. rendelet március 17-én jelent meg, a törvény (1945. évi VI. tc.) elfogadására pedig csak fél évvel később került sor.³⁵

A földosztás végrehajtása során az ország mezőgazdasági területének 34,5%-a cserélt gazdát. Ráadásul nemcsak a föld, hanem a kisajátított birtokokhoz tartozó felszerelések, berendezések, épületek, vetőmag és takarmány igénybevételére is sor került. A hazaárulók, nyilasok, háborús és népellenes bűnöket elkövetők földjét megváltás és a birtok nagyságára tekintet nélkül elkobozták.³⁶ Névleges megváltás ellenében kisajátították a paraszti birtokok 115 hektár (200 kh) és a nemesi birtokok 57,55 hektár (100 kh) feletti részét.³⁷ Kivételt az antifasiszta ellenállásban részt vevők képeztek, mivel ők 172,65 hektárt (300 kh) tarthattak meg. Különleges

33 *Donáth Ferenc*: Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai, Bp., 1969. 61–84.

34 *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. Európa, Bp., 1990. 143–146.; *Rákosi Mátvás*: Visszaemlékezések 1940–1956. I. Napvilág, Bp., 1997. 170.

35 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23.–1945. november 15. Szerk., jegyz., bev. Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997. 284–285.

36 Arról, hogy a földreform milyen szerepet játszott a Magyarországon élő német kisebbség kollektív felelősségre vonásában, bővebben ld.: *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, Bp.–Budaörs, 2014. 148–167.; *Ritter György*: „Itt csak a vagyon köllött”. A földreform és következményeinek élménye az észak-dunántúli németek emlékezetében. In: *Föld – Parasztság – Agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Szerk. Varga Zsuzsanna–Pallai László. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Hajdúnánás, 2015. 249–269.; *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. BKMÖL, Kecskemét, 1993. 51–86.

37 A két kategória a tulajdonos származása alapján különült el, amelynek megállapítása számos visszaélésre adott lehetőséget a végrehajtás során. Ahol az igénybe vehető föld nem bizonyult elegendőnek az igények kielégítésére, ott a paraszti birtokot önkényesen nemesinek nyilvánították, s így feleannyi földet kellett meghagyni a tulajdonosnak. Rosszabb esetben háborús bűnösnek nyilvánították, s akkor az egész birtok elkobozhatóvá vált. A kisgazdapárt 1945. őszi választási győzelme után számos pert indítottak a jogtalanul kisajátított birtokok tulajdonosai. Bővebben ld.: *Varga Zsuzsanna*: Az 1945-ös földreform korrekciója – lent és fent. In: „A birtokolt föld... a szabadság maga.” Szerk. Fűrj Zoltán–Jávör András. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen, 2005. 179–192.

esetet képezett a katolikus egyház, mely az ország legnagyobb földbirtokosa volt. 496 081 hektár földbirtokvagyonából 90%-ot kárpótlás nélkül osztottak ki.³⁸

Az összességében igénybe vett 3 222 800 hektár közel 60%-át 642 342 igényjogosult – döntően mezőgazdasági bérmunkások és törpebirtokosok – között osztották szét, míg a maradék 40% (főleg erdő- és legelőterület) állami, községi vagy szövetkezeti tulajdonba került. Ilyen módon az állam is nagy haszonélvezője lett a földreformnak.

Az új tulajdonosok átlagosan alig 3 hektárt kaptak. Az 1945 előtti birtokstruktúra súlyos belső aránytalanságai tehát megszűntek, ugyanakkor a 2,87 hektár (5 kh) alatti birtokkategória megnövekedésével az életképtelen gazdaságok száma gyarapodott. A földosztás során azonban nem tudták az összes földigényt kielégíteni: több mint 300 ezer fő – jogosultsága ellenére – nem részesült a földjuttatásból.³⁹

Románia

Romániában a Groza-kormány 1945. március 6-án alakult meg, s már március 22-én elfogadták, a rákövetkező napon pedig ki is hirdették a földbirtokrendezésről szóló új agrártörvényt (187/1945. törvény). A kisajátítandók körét a következőképpen határozta meg a törvény: a háborús bűnösök, a hitleri Németországgal kollaborálók, a német és magyar nemzeti kisebbségek, valamint azon földtulajdonosok, akik 1944. augusztus 23. után külföldre menekültek. Továbbá volt még egy fontos csoport: az 50 hektárnál több földterülettel rendelkezők (ez alól kivételt képeztek az alapítványi és kolostori tulajdonban levő földek). A román földbirtokosok jogosultak voltak kárpótlásra az 50 hektár feletti földterületeikért. A földhöz juttatottnak egyévnnyi termés értékét kellett megfizetniük 10–20 év alatt.⁴⁰

A román kommunista párt már az 1944. évi programjába bevette az 50 ha feletti birtokok kisajátítását és kiosztását a földnélküliek és törpebirtokosok között. Ezzel elsősorban a vidéki támogatottságukat akarták növelni a parasztság szegény-paraszti és bérmunkás tömegei között, s ilyen módon is igyekeztek megcáfolni azt a félelmet, hogy a szovjet kolhozrendszer bevezetésére törekszenek.⁴¹

A kisajátítás 143 219 tulajdonost érintett, összesen közel 1,5 millió hektár vált szétoszthatóvá, ennek körülbelül egynegyede német tulajdon volt. Földet a föld nélküli napszámosok és az 5 hektár alatti törpebirtokosok igényelhetek. A cseh-

38 Szakács Sándor: A földosztástól a kollektívizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadtításától napjainkig. Szerk. Gunst Péter. Napvilág, Bp., 1998. 330–343.

39 Uo.

40 Vincze Gábor: Gazdaságpolitika vagy kisebbségpolitika? Az 1945-ös romániai földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében. Magyar Kisebbség 4. (1996) 6. sz. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lappid=5&cikk=m960427.html>.

41 Vladimír Tismaneanu: Stalinism for All Reasons. A Political History of Romanian Communism. University of California Press, Berkely, 2003. 90.

szlovák földreformhoz hasonlóan a végrehajtás kisebbségellenes volt.⁴² Végül is 1,1 millió hektár földet (az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének 8%-át) osztottak szét közel 800 000 parasztcsalád között. Az átlagosan juttatott föld mérete nem haladta meg az 1,3 hektárt.⁴³ A fennmaradó majd 400 000 hektár pedig az Állami Földalapba került, melyből állami gazdaságokat, kísérleti gazdaságokat hoztak létre, de gyári munkásoknak is juttattak parcellákat.⁴⁴

A fenti adatokból is látszik, hogy nem a gazdasági hatékonyság vezette a földreformot, hiszen az még tovább növelte a már meglévő szétaprózottságot. A földreform után több mint 3 millió parasztgazdaság osztozott a közel 10 millió hektárnyi szántóföldön, olyan módon, hogy az összes paraszti gazdaság több mint felének 3 hektár alatti, 76%-ának 5 hektár alatti, 94%-ának 10 hektár alatti volt a földbirtoka.⁴⁵

Az 1945. évi romániai földreform sajátossága, hogy a későbbiekben még két kisajátítási hullám követte. De mielőtt ezekre áttérnék, érdemes megemlíteni, hogy a mezőgazdasági földterületek adásvételét már 1947 nyarán állami engedélyhez kötötték. Ekkortól kezdve a vásárló már csak román állampolgár lehetett.⁴⁶

Miután a királyt 1947 decemberében lemondásra kényszerítették, 1948-ban államosították a királyi család birtokait. Ugyanebben az évben, augusztus 3-án államosították a felekezeti iskolák földjeit, november 8-án pedig a magánegészségügyi intézmények birtokait. 1948. december 2-án sor került a görögkatolikus egyház földjeinek elkobzására.⁴⁷

A kisajátítás az 1949. március 2-án kiadott 83. sz. rendelettel folytatódott, amely kimondta az 50 hektár feletti birtokrészek elkobzását. A mintegy 6200 birtokot érintő intézkedésekkel azokat a nagybirtokokat is elkobozták, amelyeket az 1945-ös törvény mint mintagazdaságokat érintetlenül hagyott. Nemcsak a földet vette el az állam, hanem az épületeket, a mezőgazdasági felszerelést, az állatálló-

42 *Marchut Réka*: Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása (1919–1922). In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 113–133.; *Dietmar Müller–Alina Bojincă*: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums an Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In: *Transforming Rural Societies* i. m. (8. jz.) 32–36.

43 Jelentékeny eltérések mutatkoztak azonban az ország egyes területei között. Erdélyben és a Bánátban, ahol a legtöbb kisajátítás történt, az átlagos juttatás 1,7 és 2,4 hektár között mozgott. Ezt csak Dobruzsza túlta felül, ahol közel 3 ha volt a juttatás. Az ország más területein többnyire az 1 hektárt sem érte el a juttatott föld.

44 *Brus, W.*: i. m. (27. jz.) 590. Az adatokat Dumitru Sandru 2005-ben románul megjelent földreformkönyvére (*Az 1945-ös földreform Romániában*) hivatkozva idézi *Gail Kligman–Katherine Verdery*: *Peasants under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2011. 106.

45 *Berend T., L.–Ránki, Gy.*: i. m. (2. jz.) 346.

46 *László Márton*: Földtulajdon-viszonyok megváltoztatása Maros megyében/Maros tartományban 1947–1959 között. In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 345–365.

47 *Linda Miller*: Law and Propaganda: Rural Land Ownership, Collectivization and Socialist Property in Romania. In: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Ed. Constantin Iordachi–Dorin Dobrinu. CEU Press, Bp.–New York, 2009. 85–86.

mányt és a birtokosok banki megtakarításait is.⁴⁸ Ezt az államosítást a legnagyobb titokban készítették elő, hogy meglepetésként érje a birtokosokat. Az érintett gazdaságokat rendőri egységek szállták meg, melyek széles körű felhatalmazással rendelkeztek. Az említett 83. sz. rendelet kimondta: abban az esetben, ha a tulajdonos ellenáll az államosításnak vagy elrejtí javait, akkor büntetésképp 5 és 15 év közötti kényszermunkára ítéltető, a teljes vagyonekobbzás mellett. A tulajdonuktól megfosztott birtokosokat a családjaikkal együtt az ország más területeire deportálták, kényszerlakhelyre telepítették, ahol házi őrizet alá kerültek. Akik nem tartózkodtak az otthonukban, amikor a rendelet hatályba lépett, akkor kerültek házi őrizetbe, amikor a rendőrség rájuk talált. Fontos hangsúlyozni, hogy maga a rendelet nem tartalmazta a lakhelyről való eltávolítás és házi őrizet alá helyezés lehetőségét, tehát ez az intézkedés a korabeli jogi szabályozás szerint is törvénytelen volt. (Jóval később, 1950 októberében történt meg a hiányzó jogszabály megalkotása.)

Az adatok igen nagy eltéréseket mutatnak abban a tekintetben, hogy a deportálások hány személyt érintettek. Az állambiztonsági szervek korabeli adatai 2000 családról (3000 főről) tesznek említést. Henry Roberts történész az 1949. március 2–3-i deportálások áldozatait 17 000 főre becsüli. Egy másik történész, Dumitru Şandru szerint legalább 9000 nagybirtokost és gazdagparasztot deportáltak. Ezt a becslést arra alapozza, hogy az 50 hektár feletti magántulajdonú gazdaságok száma a Mezőgazdasági Minisztérium 1948. novemberi adatai szerint 7703 volt.⁴⁹

Az 1948. és 1949. évi kisajátítási intézkedések következtében összességében körülbelül 950 000 hektárnyi birtokot vett át a Mezőgazdasági és Nagybirtokok Minisztériuma.⁵⁰ Ezeket azonban már nem osztották szét a parasztek között, hanem ahol lehetséges volt, ott az állami gazdaság vette át, ahol ilyen nem volt, ott a község használatába került. Ez utóbbit csak átmeneti megoldásnak szánták, hiszen ekkor már tervbe volt véve a kollektivizálás.⁵¹

Csehszlovákia

Csehszlovákiában az 1945. április 5-én elfogadott kormányprogram a tiszta szláv nemzetállam megteremtésének érdekében célul tűzte ki a német és magyar kisebbség felszámolásának politikáját, valamint az új társadalmi, gazdasági és kulturális honfoglalás megvalósítását.⁵² A X. fejezet rendelkezett az „idegen elemek” (kisebbségek, kollaborálók) kiiktatásáról a cseh és szlovák gazdasági életből, vala-

48 *Constantin Iordachi–Dorin Dobrinicu*: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 253–254.

49 Uo. 255–256.

50 A földekkel együtt az épületek az ott lévő élő és holt leltárral együtt állami tulajdonba kerültek.

51 Az 1949. évi földtulajdonviszonyok módosítása a kollektivizálással is összefüggésbe hozható, ugyanis 1949. március 3–5-én a Román Munkáspárt Központi Bizottságának plenáris ülésén meghirdették az ország kollektivizálását. *Kligman, G.–Verdery, K.*: i. m. (44. jz.) 103–108.

52 *Adrian Arburg*: Die Tschechoslowakei von 1945 bis 1953. Politische, demographische und wirtschaftliche Transformation. Grin, München, 1999. 12–13.; *Gaucsik István*: Lemorzsolódó ki-

mint gazdasági jelenlétük, befolyásuk megszüntetéséről, a XI. fejezet pedig a földbirtokreform fő irányelveit tartalmazta. A magán- és jogi személyektől elkobozott földtulajdon kezelésére állami földalap létrehozását ígérte a kormányprogram. A mezőgazdasági vagyona vonatkozó elkobzási javaslatokat a helyi és járási nemzeti bizottságok adták ki, melyeket a földművelésügyi megbízottak testületének illetékes szervei vizsgáltak meg és hagytak jóvá. A földosztás során előnyben részesítették a cseh, szlovák és ukrán parasztok, illetve mezőgazdasági munkások közül azokat, akik részt vettek az ellenállásban és a felszabadulás során is aktív szerepet játszottak. Ez a kedvezményezett csoport a felosztott birtokok igazgatására és a mezőgazdasági munkák hatékonyabbá tételére szövetkezeteket hozhatott létre. Az új földtulajdonosok a földilleték fizetése alóli könnyítésben részesülhettek és bizonyos esetekben mentességet is kaphattak.⁵³

Az 1945. június 21-i törvény az úgynevezett ellenséges tulajdonban álló földekre vonatkozott, azaz a Szudéta-vidék német földbirtokait, valamint a magyarok és a kollaborálással vádolt szlovákok birtokait érintette.⁵⁴ Érdemes rögtön hozzáfűzni, hogy a térség földreformjaihoz hasonlóan a földekkel és erdőkkel együtt a mező- és erdőgazdasági ipari létesítményeket és a kastélyokat is elkobozták – kompenzáció nélkül.⁵⁵

Míg a németek kollektív bűnösségét nagyhatalmi egyezmény mondta ki, addig a felvidéki magyarokat a prágai kormány tette kollektíven felelőssé Csehszlovákia felbomlásáért. A nyugati szövetségesek a magyarok egyoldalú kitelepítéséhez nem járultak hozzá, de a jogfosztó intézkedések miatt válságos helyzet alakult ki. 1946. február 27-én Magyarország olyan egyezményt kényszerült aláírni Csehszlovákiával, melynek értelmében a csehszlovák hatóságok annyi magyart távolíthattak el, ahány Magyarországon élő szlovák áttelepülni jelentkezett.⁵⁶

Össességében 1,8 millió ha mezőgazdaságilag hasznosítható földet koboztak el, melynek közel háromötödét cseh és szlovák kisbirtokosok és földnélküliek között osztották szét. A földművelésügyi megbízotti hivatal 1947-es statisztikai felmérése is mutatta, hogy az elkobzott földbirtokok tulajdonosai között elenyésző számban találhatunk cseheket és szlovákokat, döntő többségüket (99,4%) magyarok és németek tették ki.⁵⁷

sebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere, 1945–1948. Kalligram, Bp., 2013. 83–141.

53 Szarka László: Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Keckés László Társaság, Komárom, 2005. 45–47.

54 Uo.

55 A szeszőzdeket, malmokat szövetkezeti formában hasznosították, akárcsak Magyarországon.

56 1948 áprilisáig több mint 70 000 szlovák hagyta el önkéntesen Magyarországot, ill. közel 70 000 magyar telepítettek ki Csehszlovákiából. Valójában ennél jóval nagyobb számban menekültek el magyarok. *Vadkert Katalin*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Pozsony, Kalligram, 2001.

57 A szlovák hivatalok jelentései szerint 570 020 hektár földterületet koboztak el, melynek 47,37%-a mezőgazdasági föld, 52,63%-a erdőbirtok volt. Az elkobzott földvagyontól százalékos megoszlása

A földreform adminisztratív és koncepcionális hiányosságai rányomták a bélyegüket a végrehajtásra. Így például visszatérő probléma volt, hogy a nemzeti bizottságok a parcellázásokat önhatalmúlag végezték, és gyakran nem állt érdekében a pontos adminisztráció. Ráadásul a vezetőik úgy gondolták, hogy az elkobzott vagyonok községi és nem állami tulajdont képeznek. Komoly gondot okozott az iskolázatlan, képzetlen adminisztratív munkaerő. A szlovákiai földreform végrehajtását különösen kaotikussá tette, hogy az elkobzások végrehajtása előtt meg kellett határozni, hogy 1938. november 1-jén csehszlovák vagy magyar állampolgár volt-e az érintett. Sajátos helyzetet teremtett a zsidó mezőgazdasági tulajdon restitúciója, amelyet a 128/1946-os rendelet tett lehetővé.⁵⁸ A telekkönyvezés, a birtokok tehermentesítése állandó problémává vált.

A földreform kisebbségellenes jellege mellett érdemes utalni a politikai jelentőségére is, nevezetesen arra, hogy a két világháború között Csehországban igen befolyásos agrárpártot betiltották, s így a kommunisták igyekeztek politikai tőkét gyűjteni a földreform lebonyolítása révén, Szlovákiában viszont a Demokrata Párt növelte ezzel a támogatottságát.

Romániához hasonlóan Csehszlovákiában sem zárult le az 1945. évi rendelkezésekkel a földreform folyamata. A második szakaszra 1947 júliusában került sor, amikor a 147/1947-es törvény a birtokmaximumot vagy 250 ha összterületben, vagy 150 ha mezőgazdasági területben határozta meg. Ezzel az I. világháború utáni, 1919-es földreformot vették revízió alá, arra hivatkozva, hogy megszüntessék annak igazságtalan vonásait, s így orvosolják a földműves nép sérelmeit. Ekkor újabb 700–800 ezer ha területet vettek igénybe. Az egyházi földbirtokok nagyobbik részét e törvény alapján kobozták el.⁵⁹

Végül 1948 márciusában – rögtön a kommunisták 1948. februári hatalomátvételét követően – újabb földreformra került sor. Erről az 1948. március 21-én elfogadott 46. számú törvény rendelkezett, amely két részből állt: az 50 hektár feletti földek és a meg nem művelt földek állami kényszerfelvásárlását tartalmazta. Ekkor parasztszaládonként 50 hektárban rögzítették a földtulajdon felső határát.⁶⁰ A rendelet értelmében a gazdálkodást nem folytató földtulajdonosok családonként csak 4 hektárt tarthattak meg. A felvásárolt földekért kárpótlást kínáltak, de azok kifizetésére nem került sor, így gyakorlatilag elkobzásokról beszélhetünk. Ez az

a következő volt: magyarok 33,89%, németek 30,56%, áruelők 24,90%, részvénytársaságok 10,63%. *Gaucsík István*: Földreform- és szövetkezetpolitika a szlovák nemzetépítés szolgálatában (1945–1948). In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 325–330.

58 Uo. 319–320.

59 *Jan Rychlík*: Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 184–185.

60 *Popély Árpád*: Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez. I. Válogatás a csehszlovák állami és pártszervek magyar kisebbséggel kapcsolatos dokumentumaiból / Spisy k dejinám Maďarov v Československu v rokoch 1948–1956. I. Výber dokumentov československých štátnych a stranických orgánov o maďarskej menšine. Fórum Kisebbségkutató Intézet / Fórum inštitút pre výskum menšín, Somorja / Šamorín, 2008. 243–247.

eljárás tovább mélyítette az egyházak, főleg a katolikus egyház diszkriminációját.⁶¹ Így újabb 700 000 ha vált feloszthatóvá.

Összességében 4,2 millió hektárt érintett a három hullám (egyres források szerint 4,5 millió ha volt ez a szám), amelyből körülbelül 1,7 millió hektárt osztottak szét körülbelül 350 000 család között, melyek többsége föld nélküli volt.⁶² Az átlagosan juttatott föld több mint 4 ha volt családonként, ami lényegesen több, mint Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában. A cseh–német határ menti területeken pedig még ennél is magasabb volt a juttatás mértéke.

Az állam Lengyelországhoz és Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is nagymértékben profitált az említett intézkedésekből. A 2,5 millió hektárra felduzzadó állami földalap túlnyomó része erdő volt.⁶³ A mezőgazdasági termelésre hasznosítható földeket pedig a csehszlovák kormány is állami gazdaságok létrehozására és a szövetkezetek támogatására használta fel.

Jugoszlávia

Jugoszláviát, mint közismert, a kommunista vezetés alatt harcoló partizánok szabadították fel. Nem véletlen, hogy 1945-ben a térségben a leggyorsabb baloldali fordulatot itt hajtották végre. Nem voltak többpárti parlamenti választások, így az óriási népszerűségnek örvendő Josip Broz Tito vezette Jugoszláv Kommunista Párt lett a hatalom korlátlan birtokosa. A háború idején a kommunisták megígérték a mezőgazdasági tulajdonviszonyok radikális átalakítását, ugyanakkor a pártvezetésén belül voltak hívei a mezőgazdaság gyors, szovjet mintájú kollektivizálásának is. Ezzel kapcsolatban a sztálini vezetés is türelemre intett, még nem tartotta időszzerűnek a mezőgazdaság átszervezését.⁶⁴

A demokratikus, föderatív Jugoszlávia 1945. március 7-én megalakult ideiglenes koalíciós kormánya két nappal később elfogadott deklarációjában kifejtette, hogy a legrövidebb időn belül hozzálátanak az agrárreformhoz és a kolonizációhoz. A jugoszláv ideiglenes nemzetgyűlés 1945. augusztus 23-án elfogadta az agrárreformról és a betelepítésről (kolonizáció) szóló törvényt, mely alapelveként rögzítette: „A föld azé, aki megműveli!” Ennek jegyében a rendelet különbséget tett azok között, akik maguk művelték a földjüket s azok között, akik bérbe adták. Az utób-

61 A 46/1948-as törvény a kisebb egyházi birtokok (plébániák, kolostorok, misealapok) elkobzásáról rendelkezett. *Ivan Petranský*: Egyházpolitika Szlovákiában 1945–1948 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfessie, cirkevná politika, identita*. Szerk. Balogh Margit. Kosuth, Bp., 2008. 37.

62 Jan Rychlík adatközlése szerint, mely a harmadik szakasz eredményeit is tartalmazza, 1951. május 1-jéig Csehszlovákiában összesen 4 143 149 hektár földet, ebből 2 135 798 hektár mezőgazdasági földet konfiskáltak. *Rychlík, J.*: i. m. (59. jz.) 186–187.

63 *Berend T., L.–Ránki, Gy.*: i. m. (2. jz.) 344–345.

64 *Crampton, R. J.*: i. m. (2. jz.) 215–217.; *Geoffrey Swain–Nigel Swain*: *Eastern Europe since 1945*. 4. ed. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2009. 24–25.

biak nem kaphattak kárpótlást.⁶⁵ Az agrárreformtörvény figyelemmel volt arra, hogy Jugoszlávia különböző történeti múlttal rendelkező országrészekből tevődött össze, ami nemzetiségi, vallási különbségek mellett nagy eltéréseket okozott az agrárviszonyokban is. Ezért úgy rendelkezett, hogy föderális egységenként külön-külön törvénnyel kell meghatározni a meghagyható földterület nagyságát, amely főfoglalkozású földművesek esetén 20 és 35 hektár között, a nem főfoglalkozásúak esetén 3 és 5 hektár között mozgott.⁶⁶

Az így kisajátított földterületekből hozták létre az agrárreform és a kolonizáció földalapját. Ebbe kerültek még a Német Birodalomtól és a német állampolgároktól elkobzott földterületek, valamint a háborús bűnösnek vagy népellenességnek nyilvánított személyektől – köztük jelentős számú magyartól – konfiskált birtokok is. Az agrárreform során kisajátították továbbá a bankok, vállalatok és egyéb jogi személyek földbirtokait, illetve az egyházak, kolostorok, vallási közösségek 10 hektárnál nagyobb földterületeit (kiemelt fontosságú intézmények, közösségek esetében csak a 30 hektár feletti birtokrészeket). Fontos hangsúlyozni, hogy a törvény szerint az államosított földterületen lévő épületek és berendezések, valamint a megműveléshez szükséges mezőgazdasági felszerelés is állami tulajdonba került. Míg a földmaximum fölé eső, államosított földterületre a törvény szimbolikus kártérítés kifizetését irányozta elő, addig az államosított épületekért, mezőgazdasági felszerelésért nem járt kártérítés.

A kisajátítások végeztével a szövetségi szinten létrehozott földalapba 1 647 000 hektár föld került, 38,73%-ban (637 939 hektár) a német kisebbségtől. Az igénybe vett terület közel felét, közel 710 ezer hektárt osztottak szét a földművesek között.⁶⁷ A Vajdaság adta a kiosztható területek legnagyobb hányadát, megközelítőleg 670 ezer hektárt, ami valamivel több mint 40%-át jelentette az agrárreform földalapjának.⁶⁸ Ez a terület Jugoszláviának a legjobb mezőgazdasági területeit foglalta magában. Gyakran úgy is emlegették, mint az ország éléskamráját.⁶⁹

A földreformból 180 000 törpebirtokos és 70 000 földnélküli részesült. Az átlagosan juttatott föld mérete 2,5 ha volt családonként. A juttatott föld az új birtokosok magántulajdonába került, de ahogy Molnár Tibor egyik tanulmányában utal rá:

65 *Melissa Bokovoy*: Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1998. 45–48.

66 Szerbia Népképviselőháza például 1945. november 14-én fogadta el az agrárreformról és a betelepítésről szóló törvényt, amely Szerbia mellett a Vajdaságra is érvényes volt. Ennek értelmében a Vajdaságban a földből élők 20, a nem főfoglalkozású földművesek 3 hektáron gazdálkodhattak tovább. Bővebben ld.: *Molnár Tibor*: Az 1945 utáni jugoszláv agrárreform és a kárpótlás jellemzői Zentán és környékén. In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 271–286.

67 *Molnár Tibor*: A titói Jugoszlávia első 10 éve a Tisza mentén. In: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Szerk. A. Sajti Enikő–Juhász József–Molnár Tibor. Csongrád Megyei Levéltár–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Zentai Történelmi Levéltár, Zenta–Szeged, 2013. 62.

68 *A. Sajti E.*: i. m. (8. jz.) 376–377.

69 *Kovács Teréz*: Az 1945 utáni jugoszláv agrárpolitika hatása a délvidéki magyarokra. In: *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Szerk. Schlett András. Szent István Társulat, Bp., 2012. 138–140.

„Jellemző volt, hogy a tulajdonjog megváltozását a telekkönyvben nem vezették át, ez később sok esetben nehézségekhez vezetett, különösen a visszaszármaztatási eljárások során.”⁷⁰

Fontos megemlíteni, hogy jelentős eltérések voltak a juttatás mértékét illetően az egyes országrészek között. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy a földreform összekapcsolódott egy nagyszabású belső telepítéssel, azaz kolonizációval. Az említett átlag többnyire csak birtokkiegészítést jelentett. Nagyobb földet kaptak azok, akik vállalták az áttelepülést Bosznia, Montenegró, Szerbia és Dalmácia szegényebb területeiről a Vajdaságba és a Száva völgyébe, ahol 367 000 ha egykori német és magyar tulajdonú földet osztottak szét 65 000 család között, ami majdnem 6 hektáros átlagos juttatást eredményezett. Az ide betelepítettek (kolonisták) az ország elmaradottabb vidékeiről érkeztek és rendszerint „népfelszabadító háborús” múlttal rendelkeztek. A kiosztott földterületek egyharmada nekik jutott.⁷¹

A polgári ellenzék és az egyházak menet közben is számos kritikát fogalmaztak meg az agrárreformmal kapcsolatban. Az egyik fontos probléma, amit szóvá tettek, hogy a királyi Jugoszláviában végrehajtott földreformhoz hasonlóan az 1945. évi agrárreformtörvény végrehajtása során is kihagyták a nemzeti kisebbségeket a földjuttatásból.⁷²

Németország keleti része

Németország keleti tartományaiban, akárcsak Magyarországon, igen magas volt az arisztokrata nagybirtokok aránya a két világháború közötti időszakban.⁷³ Ez a terület a nagyhatalmak megállapodásának köszönhetően szovjet megszállás alá került. A moszkvai emigrációban élő német kommunisták már a II. világháború alatt foglalkoztak a földreform tervével, s erről folyamatosan egyeztettek a szovjet vezetőkkel. A gazdasági szempontok egyre inkább a hatalompolitikai célok mögé szorultak.⁷⁴ 1944-től maga Sztálin is bekapcsolódott a koncepció kialakításába.

70 *Molnár T.*: Az 1945 utáni jugoszláv agrárreform i. m. (66. jz.) 280.

71 *Brus, W.*: i. m. (27. jz.) 590.

72 Az érintettek korabeli tapasztalataiba betekintést nyújt az alábbi tanulmány: *Kovács Csaba*: Fordulat után: a jugoszláviai földkérdés a sajtóban és a visszaemlékezések tükrében. In: *Föld – Parasztország – Agrárium* i. m. (36. jz.) 287–312.

73 *Adolf Weber*: Umgestaltung der Eigentumsverhältnisse und der Produktionsstruktur in der Landwirtschaft der DDR. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”*. II/4. Nomos–Suhrkamp, Baden-Baden, 1995. 2837–2843.

74 A párt agrárszakértője, Edwin Hoernle 1942-ben vetette papírra első javaslatait. Ekkor még a föld nacionalizálását tervezte egy állami földalap létrehozásával. Ugyanakkor többféle üzemmóddal képzelte el a német agrárgazdaság jövőjét, melyben a kisparaszti gazdaságoknak, a parasztok szövetkezeteinek és az állami mintagazdaságoknak is szerep jutott. 1944 februárjában az SZKP utasítására a német kommunista párt létrehozott egy munkacsoportot, hogy kidolgozza a szovjet megszállási zóna berendezkedésének politikai, gazdasági, társadalmi rendszerét. Központi jelentőségűnek számított a paraszt- és agrárkérdés, de konkrétumok még ekkor sem körvonalazódtak.

1945 első felében ez a folyamat még intenzívebbé vált.⁷⁵ Néhány nappal azelőtt, hogy a párt 1945. június 11-én nyilvánosságra hozta programját, még Moszkvában kellett egyeztetniük személyesen Sztálinnal.⁷⁶

Az újjáalakuló pártok közül elsőként a német kommunista párt (KPD) hozta nyilvánosságra programját, melyben a legsürgősebb feladatok között szerepelt a nagybirtok (úgynevezett junkerbirtok) felszámolása élő és holt felszerelésével együtt.⁷⁷ A másik három létrejövő pártnak – Szociáldemokrata Párt (SPD), Liberális Demokrata Párt (LDP), Kereszténydemokrata Unió (CDU) – nem voltak ilyen konkrét tervei a földreformra, de a kárpótlás mellőzésével nem értettek egyet, s gazdaságossági szempontokat is felvetettek.

A három nagyhatalom potsdami konferenciáján Sztálin csalódottan tapasztalta, hogy nem tudta kellően érvényesíteni a szovjet jóvátételi követeléseket. S bár a tanácskozáson nem vetődött fel a kérdés, Sztálin úgy döntött, késlekedés és a nyugatiakkal való egyeztetés nélkül végrehajtja a német földreformot.⁷⁸ Ezt részint erődemonstrációnak szánta, részint pedig tisztelni akarta a nyugati szövetségeseiket is. Szerepet játszott az is, hogy ekkorra szembesülni kellett azzal, hogy a kommunisták felhívásának hatására nem indultak meg vidéken a spontán birtokelkobzások.⁷⁹ Kiderült tehát, hogy törvényi szabályozás nélkül nem fog megindulni a nagybirtokok felosztása. S bár a német kommunisták csak 1946-ra tervezték a földreformot, hogy ne veszélyeztessék az őszi munkálatokat, 1945 nyarán kapkodva megindultak a viták a reform sarokpontjairól.

A július 31-ére összeállított és Sztálin elé terjesztett javaslat 8671 darab 100 ha feletti birtok kisajátítását irányozta elő, ami az ország mezőgazdasági területének körülbelül 30%-át jelentette. Egyúttal az elkobzás kiterjedt a magas rangú náci vezetők és háborús bűnösök birtokaira is. Az egyházi birtokokat viszont érintetlenül hagyták. A végrehajtást helyi földreformbizottságokra bízták.⁸⁰

A legújabb levéltári kutatások nyomán jól nyomon követhető a szovjet beavatkozás nemcsak az időzítést, hanem a birtokhatárokat illetően is. 1945 nyarán a KPD felvetette, hogy a gazdagparaszttság esetében 50 ha legyen a felső határ. Ezt a

Andreas Dix: „Freies Land”. Siedlungsplanung im ländlichen Raum der SBZ und frühen DDR 1945 bis 1955. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 107–117.

75 „Nach Hitler kommen wir”. Dokumente zur Programmatik der Moskauer KPD-Führung 1944/45 für Nachkriegsdeutschland. Hrsg. Peter Erler–Horst Laude–Manfred Wilke. Berlin, 1994.

76 Az említett találkozóra 1945. június 4-én került sor. Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953. Hrsg. Rolf Badstübner–Wilfried Loth. Berlin, 1994. 50–52.

77 *Jochen Laufer*: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: „Junkerland in Bauernhand”? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Hrsg. Arnd Bauerkämper. Steiner, Stuttgart, 1996. 21–35.

78 *Mary Fulbrook*: The Divided Nation. Fontana History of Germany, 1918–1990. Fontana, London, 1991. 132–134.

79 Die Bodenreform in der SBZ nach sechzig Jahren. Wolfgang Leonhard im Gespräch mit Jens Schöne. Deutschland Archiv 38. (2005) 813–820.

80 *Elke Scherstjanoi*: SED-Agrarpolitik unter sowjetischer Kontrolle, 1949–53. Oldenbourg, München, 2007. 47–57.

javaslatot a szovjet hatóságok egyértelműen elvetették. Sőt olyan nézettel is lehet találkozni, mely szerint egyenesen Sztálin döntött a 100 hektáros felső határ mellett, mert úgy vélte, hogy így csak feleannyi ellenséget szereznek a német kommunisták, mint az 50 ha esetén.⁸¹

Végül 1945. szeptember 3-án jelent meg a földreformrendelet Halléban.⁸² Mivel ez tartományi szinten keletkezett, így csak a mai Szászország-Anhaltra vonatkozott. A későbbiekben aztán a szovjet megszállás alá került többi tartományban is hasonló rendelkezések születtek azzal a céllal, hogy felszámolják a feudális junkernagybirtokot. A folyamat radikalizmusát jól mutatja, hogy a nagybirtokosok nem tarthattak meg semmit sem a birtokaikból. Ráadásul e réteg nem egyszerűen csak a vagyonát veszítette el, hanem többnyire a lakóhelyéről is eltávolították. A szovjet tanácsadók kezdetől azon a nézeten voltak, hogy izolálni kell őket. Az igazoló eljárások során gyűjtőtáborokba, majd egykori koncentrációs táborokba vitték a nagybirtokosokat. Sokszor az volt a hivatkozási alap, hogy szabotálták a betakarítást stb. Sok esetben be is börtönözték őket.⁸³

Az elkobzott nagybirtokokból állami földalapot képeztek, s ebből osztottak a földigénylőknek egyéni használatra földeket. Ezt rögzítették ugyan a telekkönyvben, azonban mégsem jelentett tulajdonjogot. (Németül így nevezték: *vererbbares Eigentum*.) A kiosztott föld ugyanis nem volt öröklődő, de az utódoknak át lehetett adni, ha azok vállalták a gazdálkodást. A földreform során kiosztott földet nem lehetett sem eladni, sem bérebe adni, sem elzálogosítani. A gazdálkodást abbahagyni úgy lehetett, ha a birtokos talált egy másik újgazdát, aki átvette a gazdaságot.⁸⁴

A földreform a mezőgazdasági összterület 30%-át érintette. Egyes adatok szerint 2,2 millió ha-t majd 560 ezer igényjogosult között osztottak szét, míg más összegzések szerint 1947. október 1-jéig több mint 3 millió ha került be az állami földalapba. Ennek 75%-a a kisajátított nagybirtokokból származott, körülbelül 10% korábbi állami birtokból, s kevesebb mint 4% a 100 ha alatti magánbirtokból. A kétharmad részét felosztották a földigénylők között: az 503 466 igényjogosult közül 1945 végéig 350 277 fő kapott földet. Az új gazdaságok száma 1950-re elérte a 210 ezret.⁸⁵

81 Die UdSSR und die deutsche Frage 1941–1948. Dokumente aus dem Archiv für Außenpolitik der Russischen Föderation. II. Hrsg. Jochen P. Laufer–Georgij P. Kynin. Berlin, 2004. 96–98.; *Wladimir S. Semjonow*: Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission, 1939–1991. Nicolai, Berlin, 1995. 237–239.

82 *Manfred Wille*: Die Verabschiedung der Verordnung über die Bodenreform in der Provinz Sachsen. In: „Junkerland in Bauernhand“? i. m. (77. jz.) 87–102.

83 *Martin Holz*: Evakuierte, Flüchtlinge und Vertriebene auf der Insel Rügen 1943–1961. Böhlau, Köln, 2003. 193–213.

84 Ezzel tulajdonképpen az 1917-es szovjet gyakorlatot vették alapul. 1917-ben a Szovjetunióban nacionalizálták a földet, s azt a parasztok örökös használatra egyéni művelésbe kapták. *Marcus Mollnau*: Die Bodenrechtsentwicklung in der SBZ/DDR anhand der Akten des Zentralen Parteiarchivs der SED. Berlin Verlag, Berlin, 2001. 71–105.

85 *Arnd Bauerkämper*: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 239–245.

A földhöz juttatottak kötelesek voltak megváltást fizetni, ami kedvezően volt megszabva. Egyévnyi rozstermés árát (200 és 300 birodalmi márka közötti összeget) kellett szegényparasztoknak 10 év, mezőgazdasági bérmunkásoknak pedig 20 év alatt törleszteni. A kommunisták arra helyezték a hangsúlyt, hogy a földosztás révén létrejött földhasználati jog biztosabb alapot nyújt az egyéni gazdálkodáshoz, mint a hagyományos földtulajdonjog. Ráadásul az induló gazdaságot nem terhelte magas megváltási ár sem, s később se kellett attól tartani, hogy megemelik a bérleti díjat.⁸⁶

Bulgária

Időrendben legkésőbb Bulgáriában került sor földreformra. Ahogy már az I. világháború utáni földreformok kapcsán is volt róla szó, itt a kisparaszti gazdaságok domináltak: az 1930-as évek közepén 30% az 5 ha alatti kategóriába, 68,4% pedig az 5 és 50 ha közötti kategóriába tartozott. Az 50 hektárnál nagyobb birtokok tehát mindössze a mezőgazdasági terület 1,6%-át tették ki,⁸⁷ így nagyon kevés szétosztható föld állt rendelkezésre a II. világháború végén.

Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a bolgár kommunisták már 1944/1945 fordulóján kísérletet tettek a szovjet kollektív gazdálkodás meghonosítására. Ekkor azonban még nem a kolhoz típust preferálták, hanem az úgynevezett alacsonyabb típusú szövetkezeteket (bolgár nevük: Trudovo Kooperativno Zemedelso Stopanstvo, = TKZS), ahol bizonyos közös munkavégzés mellett a tagok megtarthatták földjük tulajdonjogát. A földet a szövetkezet közösen használta, s ezért bérleti díjat fizetett a tagoknak. Az ilyen szövetkezetek szervezése már 1944 végén megkezdődött, a kormányrendelet pedig 1945. április 15-én jelent meg.⁸⁸ A belpolitikai küzdelmek azonban 1945 során megmutatták, hogy a szovjet mintájú kollektív gazdálkodás nem bír vonzerővel a parasztság körében.⁸⁹

Az agrárreform kidolgozása végül 1945 végén kezdődött meg, s egy viszonylag rövid parlamenti vita után 1946. március 12-én fogadták el a törvényt, amely azon az elven alapult, hogy „a föld azé legyen, aki megműveli”. Ennek jegyében újraszabályozták a birtokmaximumot. Míg a Sztambolszkij-féle 1921-es törvény azok számára, akik saját maguk művelték a földet, 30 hektárban húzta meg a felső határt, most

86 *Jonathan Osmond*: From Junker estate to co-operative farm: East German agrarian society 1945–1961. In: *The workers' and peasants' state: communism and society in east Germany under Ulbricht, 1945–1971*. Ed. Patrick Major–Jonathan Osmond. Manchester University Press, Manchester–New York, 2002. 135–139.

87 *Berend T., L.–Ránki Gy.*: i. m. (2. jz.) 188–191.

88 *Mihail Gruev*: Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 333–334.

89 1945-ben mindössze 382 szövetkezeti gazdaság (TKZS) jött létre, s a számuk 1946-ban is csak 480 volt. Uo. 334. *Klaus Roth–Petrov Petăr*: Gefangen in der Tradition? Genossenschaften und bäuerliche Mentalitäten in Bulgarien. In: *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne* i. m. (32. jz.) 195–207.

ezt lecsökkentették 20 hektárra. Kivételt a Romániától visszaszerzett Dél-Dobruzsza képezett, ahol továbbra is 30 ha maradt a határ. Azok a parasztok, akik nem maguk művelték meg a földet, csak 5 hektárt tarthattak meg a sík vidékeken, míg másutt 3 hektárt. Az említett birtokhatár fölötti földeket kisajátították, s a tulajdonosok kárpótlásban részesültek, melynek mértékét az állam határozta meg. Általában ez az érték 10–15%-kal alacsonyabb volt, mint a piaci ár, a földminőséget figyelembe véve. Mindösszesen 1 hektár értékét kapták meg a tulajdonosok készpénzben, a többit 15 év alatt államkötvényben.⁹⁰ Azon esetekben, ahol a birtok több mint 40%-át bérbe adták, 10 hektárban határozták meg a felső határt.⁹¹

Tekintettel arra, hogy Bulgáriában volt a térségben az egyik legkiegyenlítettebb birtokstruktúra, nem igazán volt kitől elvenni a földet. Számítások szerint körülbelül 1 millió hektárra lett volna szükség a földéhség enyhítéséhez, a valóságban körülbelül 56 400 hektárt vettek el 3600 birtokostól. Ehhez jött még az egyháztól, az önkormányzatoktól, oktatási intézményektől elkobzott föld, amivel együtt összesen 243 781 hektár állt rendelkezésre.⁹² Tehát alig negyede a fentebb említett 1 millió hektárnak. Az adatok itt is mutatnak eltérést: a földreformtörvény értelmében ugyanis 295 497 hektárt vettek igénybe. Más törvények révén az állam megszerzett még további 284 252 hektárt, így tehát összességében közel 580 000 hektárt. Viszont ebből alig 130 000 hektárt osztottak szét 127 604 törpebirtokos között, ami átlagosan 1 ha juttatást jelentett.⁹³ Ez különösen akkor tűnik kevésnek, ha tudjuk, hogy az 1934-es birtokösszeírás adatai szerint több mint 450 000 paraszt lett volna jogosult, vagyis a jogosultak csak 30%-a kapott ténylegesen földet.⁹⁴ Még ha az összes igénybe vett földet közvetlenül a parasztoknak adták volna, akkor sem lett volna elég, mivel 120 000 gazdaság tartozott az 1 ha alatti kategóriába. Ahhoz, hogy ezek életképes birtokká váljanak, legalább 4 hektárt kellett volna kapniuk. S ugyanakkor semmit se kaptak volna azok, akik 1 hektárnál többel, de 5 hektárnál kevesebbel rendelkeztek.

Az összes elkobzott föld négyötödét, mintegy 200 000 hektárt osztottak ki 120 000 család között.⁹⁵ A maradék egyötöd az állami tulajdonú földalapba került. A bolgár törvény kilátásba helyezett valami szerény kárpótlást az érintett birtokosok részére, melynek egy részét a földhöz juttatottakra terhelték.

Az elkobzott földet törpebirtokosok között osztották ki vagy szövetkezeteknek adták. Ahol helyi szinten túl kevés szétosztható föld állt rendelkezésre, ott

90 1949 után a kártalanítás fizetését megszüntették.

91 *Brus, W.*: i. m. (27. jz.) 589.

92 *Gruev, M.*: i. m. (88. jz.) 336.

93 Több földet osztottak ki a jobb adottságokkal rendelkező mezőgazdasági vidéken, mint a hegyes-dombos vidékeken.

94 Vladimir Migeve adataira hivatkozva közöl statisztikát a bolgár birtokstruktúra 1926 és 1953 közötti átalakulásáról az alábbi tanulmány: *Demeter Gábor*: A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Szerk. Horváth Sándor-Ö. Kovács József. MTA BTK TTI, Bp., 2015. 386.

95 A kiosztott föld mértékét illetően elég nagy a bizonytalanság a szakirodalomban, mivel azokat a gazdaságokat is feltüntették az új birtokosok között, akik rögtön csatlakoztak a TKZS-hoz.

ugyanis szövetkezetet alapítottak, s az igénylők közösen kapták meg a földet. A TKZS-k 135 538 ha földet kaptak, míg további 192 000 ha jutott az állami gazdaságoknak és más állami intézményeknek. A fennmaradó területet az állam bérbe adta. Megváltási díjat nem kellett fizetni. Azok a háztartások, amelyek 5 hektárnál kevesebb földdel rendelkeztek (Dobrudzsában 8 hektárnál kevesebbel), igényt tarthattak földjuttatásra, de előnyt élveztek azok, akik mezőgazdasági szövetkezetekhez tartoztak.

A földreform óriási népszerűségnek örvendett a kisbirtokosok nagy tömegei miatt, pedig – mint láttuk – a mértéke jóval elmaradt a többi térségbeli ország földreformjától: a mezőgazdaságilag hasznosítható terület mindössze 7%-át érintette, míg Magyarországon 34,5%, Lengyelországban 25%, Romániában 14% és Csehszlovákiában 38% volt ez az arány.

A földreform lebonyolítása során is igyekezett a kommunista párt előmozdítani a kollektív gazdálkodást. Erre számos megoldást dolgoztak ki. Így például azok a földhöz juttatottak (maximum 5 hektárig), akik csatlakoztak a TKZS-hoz, mentesültek a megváltás fizetésétől. Továbbá garantálták számukra, hogy a szövetkezetbe való belépés után 0,5–1 ha területet a továbbiakban is megtarthatnak egyéni használatban.⁹⁶ Mindemellett közvetett kényszerítő módszerek is megjelentek, ilyen volt a tagosítás. Tehát azoknak a parasztnak a földjét, akiknek a földje közel esett a TKZS területéhez, betagosították a közös területbe, s a csereingatlan többnyire távolabbi és rosszabb minőségű volt. A II. világháború elején bevezetett kötelező beszolgáltatási kvótákat is megemelték az egyénileg gazdálkodók esetében, s a jegyre kapható árucikkekhez is kevésbé jutottak hozzá. Ezek az intézkedések szintén azt mutatják, hogy Bulgáriában a földreform inkább csak propagandaeszköz volt, s a kormányzat, ahol lehetett, lassította a végrehajtást, s közben inkább a kollektív gazdálkodás felé igyekezett terelni a gazdálkodókat. Ekkor még a szovjet vezetés itt is – akárcsak Jugoszláviában – mérsékletre intette a helyi kommunista vezetőket.⁹⁷

*

Habár az I. és II. világháború utáni földreformokat többnyire külön-külön szokták elemezni, a jelen tanulmány rámutat, hogy milyen szoros összefüggés van közöttük. Azokban az országokban, ahol a nagybirtokok túléltek az I. világháború utáni földreformhullámot, ott 1945-ben nagy volt a társadalmi nyomás a felosztásukra. Ezt a társadalmi feszültséget használta ki a Szovjetunió arra, hogy a földreform révén megnövelje a helyi kommunista pártok népszerűségét. A szovjet megszálló hatóságok hatást gyakoroltak a koncepció kialakítására, sőt volt, ahol az időzítésbe is beavatkoztak. E mögött néha katonai szempontok is meghúzódtak, de többnyire

96 *Gruev, M.*: i. m. (88. jz.) 337.

97 *Karl-Eugen Wädekín*: The Early Postwar Period in Eastern Europe. In: *Uő: Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction.* Allanheld Osmun–Martinus Nijhoff, The Hague–London, 1982. 31–34.

a kommunista pártok támogatottságát akarták növelni, különösen a vidéki lakosság körében. A lakosság bizalmának megnyerését szolgálta az is, hogy a juttatott föld többnyire az új birtokosok magántulajdonába került.

A nagybirtok felszámolása 1944 után radikálisabban ment végbe, mint az I. világháborút követően. Ez megmutatkozott abban, hogy nagyon gyorsan hajtották végre, amit elősegített az is, hogy a földosztást a földigénylőkből alakult helyi szervekre bízta. Nemcsak a földet osztották szét, hanem a birtokhoz tartozó készleteket, felszerelést és épületeket is, ami sok esetben maga után vont a nagybirtokosok elleni erőszakos cselekményeket. A legújabb kutatások bebizonyították: nem csak a legyőzött országok arisztokratái szenvedtek el ilyen atrocitásokat.

A földreformok haszonélvezői többnyire a paraszti társadalom legszegényebb, bérmunkás vagy törpebirtokos rétegeiből kerültek ki. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy minden korábbinál nagyobb haszonélvezője lett a földreformoknak az állam. Nagy kiterjedésű erdő- és mezőgazdasági területek kerültek állami tulajdonba.

Ha egy-egy országban a haszonélvezők és vesztesek nemzetiségi összetételét is megvizsgáljuk, megállapítható, hogy sok helyütt visszaköszönt az I. világháború utáni gyakorlat, tehát az idegen etnikumú földtulajdonosoktól vették el a földet. A II. világháború utáni földreformok legfőbb kárvallottjai a németek voltak, akiket kollektív bűnösnek nyilvánítottak. Nemcsak a német földbirtokosok sorsa pecsétlődött meg, hanem a német parasztoké is. Azokban az országokban viszont, ahol nem volt, vagy nem volt elegendő német vagy más idegen etnikumú tulajdonos, ott már a parasztság felső, jómódú rétegei is a vesztesek közé kerültek.

Amint már szó volt róla, sokféle érdek szötte át ezeket a földreformokat: a társadalmi elégedetlenség lecsendesítése, politikai erőviszonyok befolyásolása, nemzetállam-építés erősítése. Jóval kevesebb szó esik a gazdasági vonatkozásokról. Köztudott, hogy a háború óriási emberi és anyagi veszteségeket okozott az agrárszférában. A föld magántulajdonba adása viszont óriási erőket szabadított fel a parasztságban, s így a háború utáni kormányzatok gyakorlatilag rájuk hárították az újjáépítés terheit a mezőgazdaságban. Hosszabb távon azonban nyitott maradt a kérdés, hogy miként lehet életképesse tenni az újonnan létrejött – többnyire 5 hektár alatti – kisgazdaságok millióit.

Amikorra azonban ez a kérdés napirendre került volna, megváltozott a nemzetközi politikai légkör. A hidegháború éleződésével Sztálin számára kockázati tényezőként jelent meg a közép- és kelet-európai országok Szovjetuniótól eltérő gazdasági és társadalmi berendezkedése. A sztálini vezetés az 1940-es évek végén kiadta az utasítást a helyi kommunista pártoknak: minél gyorsabban fel kell számolni az egyéni parasztgazdaságokat, azaz kollektivizálni kell a mezőgazdaságot. A Jugoszláv Kommunista Párt Kominformból való 1948. júniusi kizárása után nyilvánvalóvá vált: minden szatellitország számára kötelező a feladat.⁹⁸

98 *Nigel Swain*: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 497–534.; *Stefano Bottoni*: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. MTA BTK TTI, Bp., 2014. 74–78.

ZSUZSANNA VARGA
LAND REFORMS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE
AFTER WORLD WAR II

The present study examines the land reforms in the countries of Central and Eastern Europe after 1944 in a chronological order. In each case it looks at the social groups which in any given country were deprived of their landed wealth. It aims to establish which national groups alongside the Germans were treated as war criminals, and whether the church and the wealthy peasantry lost land in the same way as did the nobility and the aristocracy. The analysis also covers the question of whether the reform affected only the arable or the supplies, equipment and buildings as well. Looking at the side of the beneficiaries, the main question is which groups within the peasantry were favoured when land was distributed: can a positive discrimination be detected in favour of the landless agrarian employees? Examination of average allotments reveal the regional differences. The study also investigates the question of whether the distributed land became private property or long-term lease, or was transformed immediately into state ownership. Finally, attention is paid to those who carried out the distribution of land, and to the question of whether the claimants themselves took part in the process.

CONTENTS

STUDIES

Boglárka Weisz: Who Was the First Treasurer? The History of the Treasurer's Office in the 14th-Century	527
Veronika Tóth-Barbalics: The Presidents and Vice-presidents of the Upper House during the Dual Monarchy (1867–1918)	541
Barna Ábrahám: Slovak Press and Government Press Policy in the Years of the Great War	565
Zsuzsanna Varga: Land Reforms in Central and Eastern Europe after World War II	583

WORKSHOP

Dániel Bácsatyai: Legal Education, Historiography and Chancellery in 14th-Century Hungary	607
András Vadas: Questions of the Terminology and Meaning of the Term <i>locus molendini</i> in the Middle Ages	619
Orsolya Manhercz: Re-acting the Trauma of 1848–1849 during the Imperial Visit of 1852	649

REVIEW ARTICLE	663
-----------------------	-----

OEUVRE	671
---------------	-----

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNÁ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD-jelölt (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) • KRÁSZ LILLA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • MANHERCZ ORSOLYA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • TÓTH-BARBALICS VERONIKA főosztályvezető (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) • VADAS ANDRÁS PhD, egy. tanársegéd (ELTE), PhD-jelölt (Közép-európai Egyetem) • VAJNÁGI MÁRTA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • VARGA ZSUZSANNA, az MTA doktora, egy. docens (ELTE) • WEISZ BOGLÁRKA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható